

Univerzita Konštantína Filozofa

Filozofická fakulta

Katedra histórie

Doručovanie listín v Uhorsku od 1526 do 1608

(bakalárska práca)

Študijný program: história

Školiace pracovisko: Katedra histórie FF UKF

Školiteľ: PhDr., PhD. Tomáš Tandlich

Nitra 2010

Dana Miškovská

Čestné vyhlásenie

Vyhlasujem, že som prácu vypracovala samostatne, a že pri jej tvorbe som použila literatúru a pramene, ktoré uvádzam v zozname použitej literatúry a prameňov.

V Nitre 24. mája 2010

Pod'akovanie

Za neoceniteľnú pomoc a usmernenie pri spracovávaní tejto práce sa chcem poďakovať môjmu školiteľovi, PhDr., PhD. Tomášovi Tandlichovi.

Vďaka patrí aj ďalším ľuďom a inštitúciám, ktoré mi poskytli pomoc a potrebný materiál k téme.

Abstrakt

Práca doručovanie listín v Uhorsku od 1526 do 1608 spracováva spôsoby zlistinenia a doručenia listín nielen od bitky pri Moháči do roku 1608, ale dotýka sa vývoja listín od ich prvopočiatkov. Cieľom tejto práce utvoriť komplexný obraz o listine, jej znakoch a dôležitosti pre ľudí žijúcich v pohnutej dobe moháčskej katastrofy, tureckej okupácie a stavovských povstaní. Práca hovorí aj o inštitúciách a ľuďoch, ktorí sa na vytváraní listín podieľali a uchovávali ich. Vďaka nim máme teraz listiny neoceniteľnej hodnoty. Sú vzácne nielen pre ich starobylosť, ale hlavne preto, že poskytujú neoceniteľné pramenné informácie o historickom dianí a vtedajších pomeroch.

Abstract

Employment service documents at Uhorsko from 1526-1608 processing methods delivery of documents not only from battle at Mohac until year 1608, but affects the process of documents from the beginnings.

The point of this work is create a complete picture of the document, their characters and importance for people living at times of Mohac disaster, Turkish occupation and rebellions. Work also explain institution and people who been involved in the creation of documents and retain them.

Thank to them , we now have a documents of incredible value. They are so valuable not only for their antiquity, but also for providing very valuable and important informations of all history.

Obsah

Úvod.....	8
1. Základné pojmy.....	10
2. Kancelária a úradníci podieľajúci sa na tvorbe listín.....	12
3. Vznik listín.....	14
4. Zachované listiny.....	15
5. Kritika písomností.....	17
6. Vonkajšie znaky listín.....	18
7. Vnútorne znaky listín.....	19
7.1 Úvodný protokol.....	20
7.2 Jadro listiny – text.....	21
7.3 Záverečný protokol – eschatokol.....	22
8. Delenie listín.....	23
9. Uhorská kráľovská kancelária.....	26
9.1 Uhorská kráľovská kancelária od 1308 – 1526.....	26
9.2 Uhorská kráľovská kancelária od 1526 – 1608.....	27
9.3 Uhorská dvorská kancelária – expedícia.....	29
9.4 Písomnosti vydávané uhorskou expedíciou.....	30
9.5 Vonkajšie a vnútorné znaky kráľovských listín.....	31
10. Turecké úrady.....	34
10.1 Listiny z Rimavskej Soboty.....	35
11. Hodnoverné miesta.....	35

11.1 Činnosť hodnoverných miest.....	37
Záver.....	39
Zoznam použitej literatúry a prameňov.....	41
Literatúra.....	41
Internetové zdroje.....	42

Úvod

V stredu na sviatok S'atia Jána Krstiteľa stretol sa dvadsaťročný uhorský kráľ Ľudovít v bitke s tureckým sultánom. V nej bolo Jeho Kráľovské Veličenstvo s vojskom porazené, no niektorí vravia, že Jeho Kráľovskú Výsosť usmrtili na úteku jeho vlastní ľudia, a nie Turci.¹

Bitka pri Moháči, ktorá sa odohrala 29. augusta 1526 a v ktorej padol kráľ Ľudovít II. posledný z Jágelovcov, ukončila stredovek. Zároveň sa na jeden a pol storočia dostáva územie Slovenska do susedstva s Turkami.

Uhorsko sa nestihlo spamätať z tureckého pustošenia a okamžite začal boj o prázdny kráľovský trón, medzi sedmohradským veľmožom Jánom Zápoľským a Ferdinandom Habsburským. Obaja súperia sa dali zvoliť a korunovať za uhorských kráľov svojimi prívržencami. Táto situácia zapríčinila vyše desaťročnú občiansku vojnu, ktorá drancovala a pustošila už aj tak dosť spustošené územie Slovenska. Dohodli sa v roku 1538. Vo Varadíne uzavreli mierovú zmluvu a uznali sa navzájom za legálnych vládcov. Po smrti Zápoľského sultán rozhodol v prospech Jána Žigmunda a vyhlásil Budín za centrum ejaletu. Uhorsko sa následne rozpadlo na tri časti: tureckú provinciu, Sedmohradské kniežactvo a kráľovské Uhorsko. Práve tu sa presťahovali centrálné úrady, správne a cirkevne inštitúcie. Bratislava sa stala korunovačným mestom, sídlili tu snemy. Do Trnavy bola presťahovaná Ostrihomská kapitula.

Slovensko sa stalo aj útočiskom maďarského a chorvátskeho obyvateľstva, ktoré utekalo pred Turkami. Aj oni sa dožadovali účasti na štátnej a župnej správe. Po nástupe Ferdinanda I. na uhorský trón, nastala reorganizácia ústrednej správy. Týkala sa aj Uhorska. Napriek odporu feudálov nastala zmena v postavení starších inštitúcií. Vytvárajú sa nové inštitúcie, ktoré sa panovník snaží podriadiť viedenským dvorským úradom. Šľachta napriek tejto situácii požaduje ich nezávislosť.

Zo starších inštitúcií pôsobí aj naďalej uhorská kráľovská rada. Veľmi sa zhoršilo postavenie uhorskej kancelárie, ktorá dokonca načas prestala pôsobiť.

¹ SEGEŠ, Vladimír. a kol.: Kniha kráľov. Bratislava: Mladé letá, 2006. s. 194.

V tom čase dôležité dokumenty v mene panovníka vyhotovuje dvorská viedenská kancelária a tak isto aj uhorská expedícia. Postavenie kancelárie sa zlepšilo až v priebehu 17. storočia.

Boli to teda veľmi pohnuté časy. Uhorsko zmietané najprv vo vojne pri Moháči, potom vo vojne o trón a súčasne v područí Turkov. Ustal jeden konflikt a nastal druhý a znova ďalší. Vojnu o nadvládu, bohatstvo a moc striedajú náboženské nepokoje, ktoré prerástli v povstania.

Všetky tieto udalosti priamo ovplyvňovali život uhorského ľudu a administratívnu správu uhorského kráľovstva.

V mojej práci by som chcela priblížiť nielen to, ako sa menila listina pod vplyvom týchto historických dokumentov, ale chcem vytvoriť ucelený o tom ako vznikala, členila sa, a aké dôležité správy a nariadenia prinášala adresátovi.

Keďže listina nevznikla len tak sama od seba, moja práca sa úzko dotýka aj inštitúcií a ľudí, ktorí sa na jej vzniku podieľali.

Pri spracovávaní témy sa opieram o diplomatiku, ako jednu z najdôležitejších pomocných vied historických.

V druhej polovici 17. storočia, v čase keď sa kládli jej základy, existovala náuka o listinách a ich pravosti ako jediná pomocná disciplína histórie. Moderná diplomatika poníma písomnosti ako produkty úradnej činnosti, ktoré vznikali postupne. Sú konečným výsledkom procesu právneho pokonania a úradného vybavenia.²

Nepredpokladala som, že to bude natoľko zložité, čo sa týka získavania potrebných podkladov. Zháňaniu podkladov som venovala značný čas. Materiál, ktorý som mala k dispozícii a použila som ho, je uvedený v použitej literatúre.

² LEHOTSKÁ, Darina. Príručka diplomatiky. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1972, s. 70-71.

1. Základné pojmy

Listy sú jednoduché oznámenia bez právnej sily a pre príjemcu majú len prechodný význam. Listy informujú o rôznych záležitostiach súkromného charakteru . S listinami majú spoločnú len formálnu stránku. Sú určené konkrétnemu adresátovi. Vyhotovujú sa preto v zatvorenej forme (lat. literae clause). K adresátovi sa dostávajú vďaka poslovi. Rozvoj a používanie listov súvisí so znalosťou písma a rozvojom vzdelanosti. K ich rozšíreniu prichádza v 15. storočí, kedy dosiahli uplatnenie aj v úradoch a stali sa prostriedkom dorozumievania a oznamovania medzi úradníkmi, ale aj medzi súkromnými osobami a úradmi.

Úradné listy vznikajú v kancelárii na podnet zvonka. Ich vyhotovenie iniciuje žiadosť občana, alebo udalosť na ktorú treba zareagovať. Túto žiadosť úrad prerokuje, urobí rozhodnutie a oznámi ho prostredníctvom listu občanovi. Po napísaní textu sa tento list podpíše vlastnoručným podpisom vybavujúceho, alebo označením úradu.

Následne sa list zloží a zatvorí pečaťou, ktorá má v novoveku obyčajne clonu.

Potom sa takýto list odošle adresátovi.

Listy súkromných osôb vznikajú jednoduchšie, pretože sú písané odosielateľom, alebo pisárom ním povereným.

Majú podobný úvod a záver s podpisom, sú uzatvorené a spečatené zatváracou pečaťou.³ Takýmto príkladom je list poddaných určený trnavskému richtárovi, ktorého prosia o ochranu pred svojimi zemepánmi.⁴ Originál je uložený v trnavskom archíve a nesie stopy uzavieracej pečate. List je z roku 1538. Ďalším zaujímavým listom je list poddaných určený zemepánovi, v ktorom prosia o predĺženie lehoty na zaplatenie dávok.⁵

³ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 89-90.

⁴ Pozri HORVÁTH, Pavol. Listy poddaných z rokov 1538 -1848. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1955, s. 29.

⁵ HORVÁTH, ref 4, s. 35-36.
originál listu sa nachádza v budapeštianskom archíve, je vydaný roku 1564

Mandáty obsahujú rozkaz či nariadenie panovníka alebo inej vrchnosti, podriadenej inštitúcii či osobe. Sú vydávané panovníkom, alebo ním povereným vysokým úradníkom. Vyhotovujú sa v otvorenej forme (*literae patentis*).⁶ Podnet vychádza od panovníka, alebo aj zvonka. Vznikajú vždy v kancelárii a zaisťujú výkon právneho pokonania, alebo podopierajú uznanie privilégia
Mandát na rozdiel od listín netlmočí celé úradné konanie, ale len jeho časť.

Na jeho vydanie je potrebná vôľa vydavateľa a rozkaz k spisomnieniu, ktorý je v kancelárskej poznámke uvedený ako *ad mandatum domini regis proprium ap.*
*V novoveku svoju vôľu potvrdzuje panovník svojim podpisom na ľavej strane pod textom. Sekretár sa podpisuje na pravej strane pod textom.*⁷

Listina je písomné svedectvo o určitom právnom akte, vyhotovené v určitej zvykom ustálenej forme.

Má tri vlastnosti: je svedectvom o určitom počine, jadrom obsahu je rozhodnutie právnej povahy, má ustálenú formu, ktorá je vyjadrená vonkajšími a vnútornými znakmi. Listina sa od listu líši právnym obsahom. Každá listina zakladá nové právo, alebo obnovuje právo staršie pri zničení, poškodení či strate listiny. Za feudalizmu listiny zaisťovali zemepánom vlastníctvo pôdy a poddaných, priznávali im privilégia. Po zániku feudalizmu zostala listinám len dokumentačná hodnota čím sa stali dôležitými písomnými prameňmi.

Listiny sú písané na pergamene, až od 15. storočia sa začali písať na papier.⁸

Existujú dva druhy listín: diplomatické a juristické.

Diplomatická listina je písomnosť, ktorá zachováva hodnoverné historické svedectvo a je vyhotovená podľa určitej formy, ktorá je zárukou jej hodnovernosti.

Juristická listina svedčí o vykonanom právnom konaní. Podnetom na jej konanie je určitý právny akt, ktorý zaručuje, že obsah listiny bude splnený.⁹

⁶ ŠEBÁNEK, Ján et al.. Československá diplomatika I. Praha: Štátne pedagogické nakladateľstvo, 1965, s.19.

⁷ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 87-88.

⁸ŠEBÁNEK, ref. 6, s.19.

⁹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 132.

2. Kancelária a úradníci podieľajúci sa na tvorbe listín

Kancelária je organizovaný úrad na vydávanie listín, mandátov, alebo listov pre verejnosť, taktiež vo forme úradných kníh, spisov a účtov pre internú potrebu kancelárie¹⁰. V Uhorsku vznikla kráľovská kancelária za vlády Bela III.

V 14. storočí bola v Uhorsku rozvinutá diplomatická prax.

Kancelárie zamestnávali úradníkov podieľajúcich sa na tvorbe listín.

Tvorcovia obsahu sú tí, ktorí sa zaslúžili o vydanie listiny:

Pôvodca – najčastejšie panovník, ktorý bol nositeľom právneho počinu. Z jeho vôle vzišiel pokyn na zlistinenie.

Vydavateľ – v mene koho bola listina vydaná. Pôvodca a vydavateľ bol často krát jedná a tá istá osoba.

Intervenienti, petenti, consoncianti – vplyvné osoby ktoré ovplyvňovali a urýchlňovali proces právneho pokonania a zlistinenia približne od polovice 11. storočia.

Kancelárie ich tiež využívali aj ako svedkov právneho pokonania a zlistinenia.

Spočiatku sa svedkovia vlastnoručne podpisovali na listinu, neskôr stačilo, ak bolo ich meno na listinu napísané písařom.

Osoby, ktoré sa pričínili o zhmotnenie právneho pokonania formou listiny:

Kancelár – na čele kancelárie. Bol to vysoký štátny úradník. Popredný cirkevný feudál v krajine. V Uhorsku zastával tento post ostrihomsky arcibiskup. Zodpovedal iba za vyhotovenie slávnostných privilégii. Novovekú kanceláriu viedol sekretár. Čo sa týka menších kancelárií tie viedli protonotáři. V Uhorsku konkrétne protonotáři palatína, krajinského sudcu a hlavného taverníka.

Protonotář – zastupoval kancelára a viedol celú kanceláriu. Bol zodpovedný za prácu všetkých úradníkov a za kvalitné vyhotovenie listiny. Existovali aj menšie kancelárie, ktoré boli súčasťou veľkej kráľovskej kancelárie. Tieto kancelárie viedli podkancelári.

¹⁰ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 71.

Notár – najdôležitejší tvorca listiny. Osobne sa zúčastňoval na právnom pokonaní, z ktorého vyhotovil koncept, ktorý vo forme notície zaznamenal najpotrebnejšie údaje.¹¹ V kancelárii ho doplnil podľa vzorových starších listín s podobným obsahom.

Ak takéto listiny kancelária k dispozícii nemala, tak bola listina vyhotovená podľa úradného formulára. Výnimočne notár sám koncipoval text listiny, ktorý bol doplnený formulkami úvodnej a záverečnej časti podľa protokolu.

Pisár – prepísal tento koncept, ktorý bol skontrolovaný a opravený. Musel však dodržať predpísanú skladbu a úpravu listiny. Tento čistopis bol následne odovzdaný vicekancelárovi alebo sekretárovi, ktorý ho predložil prípadne kancelárovi a panovníkovi na schválenie. Pri slávnostných privilégiách prezrel čistopis a predkladal ho panovníkovi na schválenie rovno kancelár. Po skontrolovaní čistopisu vydal vydavateľ rozkaz k spečateniu.

Korektor – opravoval chyby v konceptoch a listinách. Bol zamestnancom veľkej kancelárie.

Pečatiteľ – uzatváral listiny pečaťami, ktoré sa používali podľa druhu listiny. Na listinu privesil, zavesil, alebo pritlačil pečať.

Taxátor – vyrubil poplatok za vyhotovenú listinu adresátovi, ktorý adresát zaplatil ešte pred prijatím listiny. Tieto poplatky boli vyrubované na základe úradných predpisov, v Uhorsku vynesenej snemom a panovníkom formou dekrétov.

Registrátor – zaevidoval stručný obsah takejto listiny do registra, ktorý slúžil ako pomoc pri vyhotovovaní odpisov listín, ktoré sa stratili, alebo boli ináč znehodnotené.

Taktiež aj proces vyhotovenia listín postupoval od jednoduchého k zložitému.

V období keď sa formovala kráľovská kancelária vyhotovovala listinu len jedna osoba. Z jej rozvojom kancelárie narastal aj počet ľudí. Listiny nevznikli naraz ale postupne prešli štádiami :V rámci kancelárií sa vytvárali špecifické postupy spísomňovania rôznych druhov listín. Najzložitejší postup je pri vyhotovovaní listín. Postup pri vyhotovení listiny, nariadenia, alebo listu sa podstatne odlišuje od rôznych záznamov úradných kníh a od vedenia účtovných zápisov.¹²

¹¹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 72.

¹² LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 72-75.

3. Vznik listín

Vývoj vyhotovovania listín kancelármi smeroval od najjednoduchšieho k zložitejšiemu. Na začiatku listinu spísala jedna osoba, ktorá ju aj spečatila. Neskôr listinu spečatovala ďalšia osoba. To bol spôsob najstarších kancelárií. Postupne s vývojom štátnej alebo inej správy sa vyvíjal aj spôsob vyhotovovania listín.

Právne pokonanie – v dôsledku ktorého sa vytvoril právny akt. Pri takomto pokonaní je dátum právneho pokonania časovo vzdialený od dátumu zlistinenia, na rozdiel od diplomatického pokonania. Diplomatické pokonanie je jednoduché vyhlásenie vôle panovníka, zemepána, alebo inej významnej osoby. Jeho následkom je vydanie listiny. V tomto prípade čas pokonania a zlistinenia pripadá na ten istý deň.

Väčšina listín je výsledkom právneho pokonania. O takomto pokonaní sa často vopred spísala notícia, ktorá je považovaná za svedectvo o právnom pokonaní predchádzajúce zlistineniu. Táto notícia nestačí na to aby dosvedčila právny nárok, pretože jej právna sila je obmedzená. Tým sa stáva iba svedectvom o existencii právneho pomeru medzi dvoma alebo viacerými osobami. Nedosvedčuje však platnosť ich právnych nárokov. Možno ju však považovať za štádium ukončenia právneho aktu a vyústenie k zlistineniu.

Rozkaz k zlistineniu – vydavateľ vydá príkaz na zlistinenie právneho pokonania, teda na vyhotovenie listiny. Takýto príkaz mohol vydať panovník osobne, čo je uvedené prostredníctvom kancelárskej poznámky vpravo hore nad textom alebo pod pečaťou slovami: *ad mandatum, ex commissione, alebo commissio propria domini regis.*

Ak takýto rozkaz bol tlmočený inou osobou, obyčajne niektorým kráľovským hodnostárom, je to vyjadrené relačnou poznámkou: *relatio domini.*

Po vydaní príkazu k zlistineniu kancelária vyhotovila listinu.

Ak bol čistopis vyhotovený, následne sa predložil na schválenie vydavateľovi.

Od 13. storočia nesmela byť žiadna listina vydaná bez súhlasu panovníka.

Ten vyjadril svoj súhlas slovným príkazom na dokončenie, čiže spečatenie listiny.

Spečatenie listiny – spečatenie sa realizovalo v zmysle predpisov poriadku kancelárie. Toto spečatenie urobil pečateľ, ktorý mal vo svojej opatere typárium príslušnej pečate. Bolo to posledným aktom, na ktorom bol účastný aj vydavateľ.¹³

4. Zachované listiny

V priebehu vzniku listiny v kancelárii je zjavných niekoľko štádií vyhotovenia. V týchto štádiách sa listiny aj zachovali. Z tohto hľadiska rozlišujeme:

Koncept – načrtnutý text listiny, zostavovaný diktátormi, ktorí dobre ovládali právne a štylistické veci. Pri jeho písaní využívali predlistiny, čiže staršie vzniknuté listiny a formuláre – vzory listín. Formuláre boli spájané do formulárových zbierok – v súčasnosti historický prameň.

Takýto koncept sa mohol opraviť, dopísať, smela byť zmenená jeho štylistická stránka. Koncept môžeme deliť na: *úplne záznamy*, ktoré podávali plné znenie hlavných častí listiny, alebo *konceptné záznamy*, ktoré sa robili priamo pri právnom konaní. Boli stručné a písali sa na zadnú stranu čistopisu – dorzálne koncepty. Prípadne sa písali na horný a dolný okraj listiny – marginálne koncepty, v tom prípade sa tieto okraje po vyhotovení listiny odrezali.

Koncepty taktiež podliehali kontrole. Kontroloval ich vydavateľ a poverená osoba zamestnaná v kancelárii. Nepečatili sa, a preto nemajú právnu silu. Príkladom takého konceptu môže byť koncept z roku 1543, ktorý je uložený v trnavskom archíve.

V koncepte je požiadavka rady mesta Trnavy o zákrok a nápravu veci.

Koncept je písaný v češtine, na papieri.¹⁴

¹³ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 75-80.

¹⁴ VARSÍK, Branislav. Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1956, s.267-268.

Originál – dosvedčuje zakončený právny akt. Má svoju pevne stanovenú skladbu i formu. Je úhladne napísaný a musí byť spečatený. Zachovali sa v prípade ak neboli odoslané, alebo boli vydané dva originály – zvyk hodnoverných miest. Tieto listiny však boli potvrdené okrem pečate aj chirografom.

Kópia – odpis originálu. Vyhotovená môže byť vydavateľom, ale aj príjemcom za účelom ochrany originálu. Keďže nie je spečatená chýba jej právna moc.

Aby túto moc nadobudla musela by byť overená a v tom prípade je už overeným odpisom. Boli vydávané vydavateľmi, alebo právnymi zástupcami.

Títo ručili za ich správnosť.

Druhy overených odpisov:

Konfirmácia má najvyššiu právnu hodnotu, pretože znamená nielen odpis a potvrdenie správnosti textu listiny, ale aj plné potvrdenie a obnovenie jej právnej sily

Transumpt je vyhotovený hodnoverným miestom Je to overený odpis celého textu listiny.

Copia imitativa je odpis, ktorý doslova odpisuje celý text listiny, napodobňuje aj jej písmo a formálnu stránku listiny.¹⁵

¹⁵ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 80-82.

5. Kritika písomností

Falzifikáty – sú to nepravé listiny a iné písomnosti, ktoré falšovali vzdelanci ovládajúci diplomatickú prácu.

Rozlišujeme:

interpolovaná listina – je to originál, v ktorom je urobený nenáležitý zásah do textu listiny. Takýto text je s časti vymazaný, alebo je tam dopísané slovo, alebo text.

Takýto zásah zmenil právny obsah listiny.

sfalšovaná listina – takáto listina obsahuje v texte časť pravých údajov a časť údajov je nepravá. Ak je takáto časť veľká falšovateľ musel vyhotoviť listinu novú, ale všetky formálne stránky originálu ponechal v tejto novej listine.

falošná listina – jej vznik je neoprávnený, bez právneho pokonania, neopiera sa o originál listiny. Falošná listina vznikla neskoršie, nie vtedy ako je uvedené v darovacej formulke. Pri jej vzniku bola použitá originálna listina.

vymyslené falzum – je najvyšší stupeň falšovania, absolútne nevychádza z pôvodnej listiny. Jej obsah nezodpovedá právnemu stavu obdobia ku ktorému sa hlási.

Z hľadiska ich formy sú len slabým napodobením listiny, ktorá prislúcha do určitého obdobia.¹⁶

¹⁶ LEHOTSKÁ, ref. 2, s.151-155.

6. Vonkajšie znaky listín

Vonkajšie znaky listiny tvoria jej hmotnú stránku a takisto aj vzhľad. Na listinách môžeme rozlíšiť niekoľko znakov:

Látka písomností – stredoveké listiny sa vyhotovovali na pergamene.

Od 14. storočia sa používal papier. Pri listinách sa však využíval len pri menej závažných listinách.

Veľkosť a forma látky na písanie – veľkosť je udávaná v centimetroch.

Nebola predpísaná. Ten istý druh listiny mohol mať rôznu veľkosť v závislosti od dĺžky textu a typu použitého písma. Postupne však boli zavedené kritéria na formu a veľkosť listiny.

Forma látky :

pôvodná text napísaný na širšej strane písacej látky tvaru obdĺžnika.

Charta transversa text písaný po výške písacej látky. Ak bol takýto text dlhší tak sa písalo na dvojlisty, spájané do zošitov a kníh¹⁷.

Linkovanie – na dodržanie vzdialenosti riadkov.

Farebné linky – robené olovkom, atramentom, alebo farbou.

Slepé linky – vyrývané do látky na písanie rylcom, alebo šidlom. Po vyrovnaní pergamenu takéto linky zmizli. Pôvodne boli vyhotovované vodorovne, neskôr aj zvislé.

Písmo – jeden z najdôležitejších znakov písomností.

Písacia tekutina – najčastejšie je to atrament, ktorý je zvyčajne čierny, taktiež sa používal aj žltohnedý atrament.

Od 14. storočia začal atrament postupne blednúť. Taktiež sa používala aj červená farba, ktorou boli písané dôležité časti textu listiny, iniciály a linky. Opravovali ňou aj chyby v texte.

Spečatenie – podľa spôsobu spečatenia listiny rozoznávame:

patenty – adresátovi boli doručované otvorené s pritlačenou pečaťou

formálne privilégia – spečatené zavesenou alebo privesenou pečaťou

zatvorené listy – zatvárali sa pre ich dôverný obsah zatváracou pečaťou.

¹⁷ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 105-106.

Pečať bola vosková, menej už kovová, no na veľmi dôležité listiny boli privesované zlaté buly. Pečate sa odlišovali aj farbou. Na pečatenie kráľovských listín sa spočiatku používal vosk prirodzenej farby.

Neskôr sa na pečatenie kráľovských listín a písomností vysokých svetských hodnostárov používal červený vosk. Ako výsadu červený vosk smeli využívať aj slobodné kráľovské mestá v Uhorsku. Pečate cirkevných hodnostárov mali čiernu farbu. **Výzdoba** – skrášľuje obsah listiny. Využívala sa maľba, ornamenty, figurálna výzdoba, iniciály, majuskula.

Grafické značky - slúžili na zvýšenie estetickej stránky listín.¹⁸

chrismon a kríž, rota – t.j. kruh, orbiculus, circulus, monogram na pápežských listinách, pozdrav Bene valet, za ním nasledujúca koma v podobe trojbodky, overovací znak kancelára /signum recognitionis/ a notársky znak v listinách notárov.¹⁹

7. Vnútorne znaky listín

Pri vnútornom rozbere listín sa postupne vytvorila pevná schéma, ktorú je možné použiť pri rozbere listín so všetkých období a oblastí. Samozrejme pri niektorých formulkách bývajú obmeny a niektoré sa ani neuvádzajú, základná schéma však ostáva. Obsah listiny tvorí jej podstatná časť. Listina, ktorá má pôvodný obsah je pravá, ak taký obsah nemá je sfalšovaná alebo falošná.

Reč prezrádza veľa údajov o proveniencii listiny. Do polovice 13. storočia listiny boli písané latinsky. Postupným vývojom a zmenami sa listiny písali nemecky, česky, maďarsky. Skladbu listiny tvorili formulky usporiadané do celku. Tieto formulky záviseli od právneho obsahu listiny, formy vyhotovenia a zvykov kancelárie.

Listina má tri základné časti: úvodný protokol, text čiže jadro a záverečný protokol.

¹⁸ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 107-111.

¹⁹ <http://www.fedu.uniba.sk/index.php?id=3943> (14.5.2010)

7.1 Úvodný protokol

Invokácia – kráka modlitba na začiatku listiny, ktorá môže byť slovná, alebo symbolická. Niekedy sú použité oba druhy súčasne.

V mladších listinách sa už nepoužíva. Nepoužíva sa ani na slávnostných priviležiách

Intitulácia– udáva meno a tituly vydavateľa listiny. Podľa dôležitosti sa používal veľký, stredný, alebo malý titul vydavateľa. Ak listinu vydala inštitúcia, tak v intitulácii sa uvádza jej presný názov v pluráli. Pri slávnostných priviležiách hodnosti vydavateľov uvedené v intitulácii sa museli zhodovať s titulmi uvedenými na pečati.

Devočná formulka – vkladala sa medzi meno a titul a uvádzala, že vydavateľ má hodnosť z milosti božej. V uhorských kráľovských listinách jej ustálená forma bola „*Dei gratia*“.

Inskripcia – adresa príjemcu a v listinách vo väčšine prípadov nasleduje za intituláciou. Môže byť: konkrétna, alebo všeobecná. Konkrétna uvádza meno a hodnosť adresáta s vyjadrením úcty zo strany vydavateľa. Všeobecná inskripcia oslovuje všetkých, ktorí môžu prísť do kontaktu s listinou.²⁰

Salutácia – pozdravná formulka v ktorej vydavateľ praje adresátovi všetko najlepšie. Spočiatku sa uplatňovala v pápežských listinách obsahovala aj požehnanie.

V slávnostne vyhotovených listinách ju nahrádza *perpetuačná* formulka, ktorá hovorí o trvalej platnosti právneho obsahu listiny. Táto formulka postupom času prenikla aj do svetských listín.

²⁰ LEHOTSKÁ, ref. 2, s.114-116.

7.2 Jadro listiny – text

Arenga – úvodne odôvodnenie vydania listiny. Uvádza motív, ktorý vydavateľa viedol k vydaniu listiny. Táto formulka sa uvádza len v slávnostných privilégiách a neskôr aj v testamentoch.

Promulgácia – oznámenie, že právny obsah listiny sa dáva na vedomie adresátovi. V jednoduchých listinách sa promulgácia spája často s adresou čím sa mení poradie formuliek.

Narácia – udáva dôvody právneho pokonania a zlistinenia. Vymenúva aj zásluhy adresáta. Niekedy obsahuje zmienku, že o vydanie listiny požiadal príjemca.

V privilégiách sa často spomínajú interventi, ktorí sa pričínili o vydanie listiny.

V kráľovských listinách sa interventi postupne zmenili na svedkov a ich mená uvádzali za koroboračnou formulkou. Narácia má priamy vzťah k obsahu listiny, preto je jednou z najvýznamnejších formuliek.

Dispozícia – tvorí obsah listiny a je najdôležitejšia formulka. Je rôzna nakoľko jej náplň závisí od právneho pokonania. V donačných a konfirmačných listinách sa k dispozícii občas pripája pertinenčná formulka. Táto formulka uvádza majetok ako predmet donácie a konfirmácie. V tejto formulke býva často uvedená aj metácia – presne vymenovanie názvov chotárov, cez ktoré vedie hranica darovaného pozemku.

Sankcia – trestná formulka, ktorá vymenováva tresty pre toho, kto naruší právny obsah listiny, prípadne sa pokúsi znemožniť realizáciu právneho obsahu listiny. Táto časť listiny je obsahovo rozsiahla, keďže podrobne vymenováva materiálne a duchovné sankcie pre toho, kto naruší listinu.

Koroborácia – udáva spôsob ako spečatiť listinu. V prípade, že listina je spečatená niekoľkými pečaťami, v koroboračnej formulke sú udané aj mená ostatných pečatiteľov.²¹

²¹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s.116-118.

7.3 Záverečný protokol – eschatokol

Dátum – najdôležitejšia formulka, v ktorej je uvedené meno osoby, ktorá je zodpovedná za správne vydanú listinu. Je tam uvedené miesto a čas právneho pokonania a zlistinenia. Najčastejšie je tam uvedené meno vyššieho hodnostára zodpovedného za správnosť zlistinenia. V novoveku približne od polovice 15. storočia sa používa datovanie podľa dní v mesiaci.

Subskripčia – mena osôb, podieľajúcich sa na vzniku a vyhotovení listiny.

V slávnostných privilégiách sú v tejto časti uvedené namiesto tvorcov listiny mená najvyšších svetských a cirkevných hodnostárov. Spočiatku tieto mená uvádzal do listiny pisár. Podpisy panovníka, svedkov a zástupcov kancelárie sa v listinách objavili koncom stredoveku a začiatkom novoveku. V prípade ak svedok nevedel písať pisár na listinu napísal jeho meno a on sa podpísal krížikom. Často sa to stávalo hlavne pri majetkových zmluvách.

Aprekácia – záverečná modlitba za úspech pri uplatnení práva uvedeného v listine.

Používali ju rímsko-nemeckí cisári, nemeckí králi, a pápežská kancelária.

*Nevyskytuje sa však v uhorských kráľovských listinách.*²²

Túto schému listín si osvojila aj uhorská kráľovská kancelária a podľa jej vzoru aj ostatné uhorské kancelárie.

²² LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 119-120.

8. Delenie listín

Podľa právnej povahy:

Dispozičné listiny - listiny, ktoré dovršujú právne konanie, ale právnu moc nadobúdajú až po odovzdaní príjemcovi.

Dosvedčovacie listiny - tieto listiny podávajú svedectvo o právnom konaní, ktoré sa uskutočnilo a skončilo pred vydaním listiny.²³

Verejné listiny – boli vydávané verejnými činiteľmi. Majú právnu silu sú hodnoverné a právoplatné.

Súkromné listiny - boli vydávané súkromnými osobami.

Podľa vydavateľa:

Súkromné listiny – vydávané súkromnými osobami. Bez právnej sily a hodnovernosti. Niektoré listiny však majú verejnoprávny význam.

Kráľovské listiny – v Uhorsku sa objavili za vlády Štefana I.

Kráľovská kancelária od 12. – 13. storočia vydávala:

Privilégia – výsadné listiny, ktorými panovník udeľuje hodnosť, alebo majetok určitej osobe. Privilégia taktiež mohol vydávať zemepán, cirkevný feudál, alebo slobodné kráľovské mesto. Z právneho hľadiska majú trvalú právnu silu.

Ich typický znak je privesná pečať.

Privilégia môžu byť:

slávnostné – vyhotovené na pergamene úhladným písmom a spečatené veľkou t.j. obojstrannou kráľovskou pečaťou, majestátnom. Pri mimoriadne slávnostných privilégiách sa použila zlatá bula.

²³ Pozri DVOŘÁK, Pavol . a kol. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2004. s. 174-178.

jednoduché – vyhotovené skromnejšie bez niektorých formúl, monogramu a roty.

V novoveku tieto vyhotovenia v slávnostnej alebo jednoduchej forme závisia od toho koľko zaplatí prijímateľ.²⁴

Patenty – otvorené listiny, ktoré sa používajú od 13. storočia. Vyhotovené na pergamene, alebo na papieri. Doručujú sa otvorené s pritlačenou pečaťou.

Pováčšine sú to mandáty, donačné a rozsudkové listiny. V takejto forme môžeme nájsť aj niektoré armálesy.

Patenty sú datované podľa cirkevného kalendára, uvádzajú miesto vydania a spečatené sú pritlačenou pečaťou na rube, alebo na prednej strane v strede pod textom.

Mandáty v Uhorsku boli vydávané panovníkom, alebo z jeho poverenia vysokým krajiniským hodnostárom, v čase vojny najvyšším vojenským veliteľom. Mandáty vydané kráľom majú neobmedzený obsah, ktorý sa týka verejných, politických, hospodárskych a iných záležitostí.

Z čias Uhorska sa zachovali najmä mandáty kráľov a krajiniských hodnostárov adresované hodnoverným miestam. Ich text je zachovaný v dvoch vyhotoveniach – v origináli a tiež inzerovaný v relácii hodnoverného miesta. Platnosť mandátov je obmedzená časovo, alebo je len jednorazová²⁵.

Zatvorené listiny – majú dôverný charakter. Ich typickým znakom je, že pred odoslaním sa zložili, uviedla sa na nich adresa a uzavreli sa visiacou alebo pritlačenou pečaťou.

Súdne listiny – pripravovali prípadne uskutočňovali súdne pokonávanie.

Sú to:

Listiny, ktoré prikazovali predvolať stránku pred súd.

Listiny, ktoré nariaďujú vyšetrovanie.

Listiny, ktoré prikazujú delenie majetku.

Listiny, ktoré odročujú súdne pokonávanie.

²⁴ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 132-134

²⁵ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 135-143.

Pápežské listiny – vyhotovované ako listy, alebo privilégia. Listy sú jednoduchšie obsahom a menšie poväčšine ide obsahovo o mandáty.

Od 12. storočia sa však zlistiňovali aj právne skutky, čo sa odzrkadlilo aj na vonkajšej podobe listín. Hlavne na spečatení. Pečate privesovali hodvábnou alebo konopnou šnúrou.

Listy s konopnou šnúrou – obsahujúce pápežské príkazy adresované svetským a cirkevným osobám. Sú všednejšie vzhľadom.

Listy s hodvábnou šnúrou – zakladajú nové práva, alebo potvrdzujú tie staré už nadobudnuté. Tieto listiny majú hodvábný záves, pritiahnuté ligatúry a v intitulácii je pápežovo meno napísané graficky.

Uzavreté listy – zasielali sa uzatvorené, pre ich dôverný obsah. Po napísaní takéhoto listu sa pergamen zložil po dĺžke. Takýto pás sa prehol v strede a následne spojil konopnou šnúrou, na ktorú sa privesila kovová pečať.

Od 15. storočia bol pergamen skladaný na výšku.

Bula – vznikla v polovici 13. storočia. Svojím obsahom je bula, konfirmácia, donácia, alebo mandát.²⁶

Konzistoriálna bula – jej forma je podobná ako forma slávnostného privilégia. Obsahuje rozhodnutie konzistória.

Bréve – majú uzavretú formu, pre politický, alebo správny obsah. Spečatované boli rybárskym prsteňom. Boli zavedené od 15. storočia.

Motus proprio – neboli spečatené, vlastnoručne podpísané pápežom a tým aj vierohodné. Začali sa vydávať od konca 15. storočia. Obsahom sa týkali správy Vatikánu, dvora pápeža a kuriálnych úradov.

²⁶ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 164-172.

9. Uhorská kráľovská kancelária

Počiatky diplomatickej činnosti v Uhorsku súvisia s počiatkami feudalizmu.

Prvé doklady diplomatickej činnosti pochádzajú z čias kráľa Štefana.

Najstaršie uhorské listiny z konca 11. a začiatku 12. storočia zrejme koncipoval a napísal sám prijímateľ a panovník túto listinu spečatil.

Najvýznamnejšími prameňmi k slovenským dejinám zo začiatku 12. storočia sú zoborské listiny.

V 13. storočí nastal rozvoj kráľovskej uhorskej kancelárie a rozmnoženie jej agendy.

S rozvojom feudalizmu vzrastá aj záujem o zlistiňovanie právnych záležitostí a tým sa upevňuje právna sila listiny.²⁷

9.1 Uhorská kráľovská kancelária od roku 1308 – 1526

Vývoj uhorskej kráľovskej kancelárie a listiny ovplyvňovali čiastočne zmeny na uhorskom tróne. Cudzie vplyvy možno badať v organizácii práce, ale inak si uhorská listina zachovala svoj charakter.

V druhej polovici 15. storočia sa odohrávajú politické zmeny. Panovník je súčasne uhorským aj českým kráľom. Za Mateja I. sa spojila na čas funkcia uhorského a českého kancelára. Kráľovská kancelária vydáva listiny, ktoré sú písané po česky. Diplomatická činnosť je ovplyvnená vzrastom a upevnením miest a neskôr aj feudálnymi rozbrojmi v rámci vládnucej triedy čiže medzi panovníkom a feudálmi a medzi feudálmi a poddanými.

Právna sila listiny je všeobecne uznávaná. Tým, že rastie záujem o zlistiňovanie narastá aj kancelársky personál v kráľovskej kancelárii a v ostatných kanceláriách rôznych inštitúcií. Kráľovská kancelária však zostáva stále najvýznamnejšia.

²⁷ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 221-226.

Časť listín súdneho charakteru je vydávaná v kanceláriách palatína, krajinského sudcu a hlavného taverníka. Dochádza však k rozšíreniu aj samotnej kráľovskej kancelárie, kedy je vytvorená tzv. tajná kancelária²⁸.

Významné miesto v diplomatickej činnosti v Uhorsku zastávajú aj hodnoverné miesta, ktoré stále rozširujú svoju činnosť. Stavajú na základoch, ktoré boli dané v 13. storočí. Sporadicky sa objavujú aj verejní notári. Taktiež sa väčšmi rozvíja aj župná diplomatická prax. Významné je vytváranie a produkcia mestských kancelárií.

V čase, keď sa listinná prax v kráľovskej kancelárii stále viac rozširovala, bolo potrebné zaviesť evidenciu listín, ktoré boli vydané. Okolo roku 1340 sa vedie v kancelárii register regale, alebo libri regii. Dôkaz o zapísaní listín do kráľovských registrov je skratka R^m (neskôr R^{ta}) na dorzách listín. Za Mateja I. sa k tejto poznámke pripája aj číslo fólie v registri, do ktorého je listina zapísaná. Od Vladislava II. sa pripisuje aj rok zaregistrovania listiny. Do kráľovských registrov sa zapisovali najprv len privilégia, neskôršie aj patenty, na základe ktorých boli vydané privilégia. Zápisy v týchto registroch boli plne hodnoverné. Na ich základe bolo možné vyhotoviť listinu s poznámkou, že ide o odpis z kráľovského registra. Tieto registre opatrovali konzervátori, ktorí ich po zaplnení uložili v dome taverníka, kde sa od čias Anjouovcov nachádzal kráľovský archív. Kráľovské registre sa zachovali do roku 1527.²⁹

9.2 Uhorská kráľovská kancelária od roku 1526 – 1608

Postavenie uhorskej kráľovskej kancelárie, ktorá prežívala v 13. – 15. storočí obdobie rozvoja a koncom 15. storočia a začiatkom 16. storočia bola najvýznamnejšia inštitúcia v Uhorsku a prevyšovala aj kráľovskú radu, sa po roku 1526 rapidne zhoršilo.

Dvorská kancelária v rokoch 1526 – 1848 pôsobila v sídle panovníka, prevažne vo Viedni. Reorganizovala sa v roku 1527, čím vzniklo 9 expedícií³⁰.

²⁸ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 231-233.

²⁹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s. 232-235.

³⁰ RÁKOŠ, Elo. Z dejín správy úradných písomností v rokoch 1526-1918. In Slovenská archivistika.s.15.

Tieto expedície boli vedené tajomníkmi.

Tu boli panovníkom zriadené pre správu celého štátu tri ústredné orgány: tajná rada, dvorská komora a dvorská kancelária. V kolégiu tajnej rady zasadal a referoval dvorský kancelár. Kancelár rozdelil prácu podľa krajín a odborov na základe kancelárskeho poriadku z roku 1528. Uhorský tajomník musel plniť príkazy dvorského kancelára a aj uhorského kancelára. Pôvodom musel byť z Uhorska. Titulárny predstavený uhorskej kancelárie – expedície bol najvyšší kancelár. Ním bol ostrihomský arcibiskup. Hodnosť uhorského najvyššieho kancelára, bola tak podmienená s funkciou ostrihomského arcibiskupa, že v rokoch, keď nebol obsadený stolec arcibiskupa, bolo prázdne aj miesto uhorského najvyššieho kancelára. V priebehu 16. a 17. storočia tento stav trval štyri roky.

Prácu uhorskej kancelárie- expedície usmerňoval kancelár, okrem jednej výnimky (Peter Perényi 1540-1542) do roku 1706 vždy duchovný, podľa obyčaje biskup. Aj toto miesto bolo v 16. storočí prázdne štyri razy. Vedľa kancelára pôsobil s menšou pravidelnosťou vicekancelár. S najväčšou prestávkou v rokoch 1581 – 1612.

Stále väčší význam nadobúdali kráľovskí tajomníci. Tajomníci boli závislí viac od dvorskej kancelárie, prácu od nej však prijímali výlučne na kráľov príkaz. Na príkaz koncipovali listiny. Čistopisy následne podpisoval kráľ a tajomník, niekedy aj kancelár. Kráľovskí tajomníci zamestnaní v uhorskej expedícii sprevádzali panovníka aj na cestách. Svoj úrad zastávali natrvalo. Plat im vyplácala pravidelne dvorská komora. Po čase vzrastal význam tajomníkov a zmenšila sa závislosť uhorskej expedície od dvorskej kancelárie. Uhorská expedícia vydávala písomnosti týkajúce sa Uhorska, no v závažných diplomatických záležitostiach vydávala pre Uhorsko listiny aj rakúska expedícia dvorskej kancelárie.

V priebehu 16. storočia. sa uhorská expedícia dostala spod zvrchovanosti dvorskej kancelárie. V prameňoch je nazývaná Hungarica suae Maiestatis aulae cancellaria.

9.3 Uhorská dvorská kancelária- expedícia

Podobne ako pri iných uhorských inštitúciách, aj pri uhorskej kancelárii – expedícii zvädzala uhorská šľachta boj o jej právomoc. Keď ju chcel v roku 1546 Ferdinand I. obmedziť na otázky, ktoré sa týkajú správy a súdnictva, žiadali stavy aby kancelária dostala každý spis týkajúci sa Uhorska. Sťažovali sa, že cudzí vojenský hodnostári a úradníci nechcú prijímať od uhorskej kancelárie písomnosti.

Aj v 17. storočí snem vedený Bocskayom sa dožaduje rešpektovania autority uhorskej kancelárie a zrušenie vyhlášok vydaných cudzími úradmi. Neboli však presne vyznačené uhorské záležitosti, čo využil cisársky dvor a činnosť kancelárie obmedzil na súdnictvo a na vydávanie omilost'ujúcich, donačných a záložných listín, Uhorské stavy toto považovali za najdôležitejšie pre seba a súhlasili. V určitých obdobiach 17. storočia vydáva pre Uhorsko listiny nielen uhorská kráľovská kancelária vo Viedni, ale často aj kancelária protikráľov.³¹ V prvom desaťročí 17. storočia začal stúpať štátoprávny význam uhorskej kancelárie. Takisto vzrastá aj jej vplyv. Obnovili sa zákony z roku 1588, podľa ktorých sa má niekoľko uhorských radcov stále zdržiavať na kráľovskom dvore. Títo radcovia pôsobili potom pri uhorskej kancelárii ako kancelárski radcovia najmä v neskorších rokoch 17. storočia.

Uhorská kráľovská kancelária počas svojej existencie vydáva písomností v mene uhorských kráľov. Tieto písomnosti sa týkajú všetkých odvetvi života uhorských feudálov. Kancelária však nielen koncipovala a vydávala listiny. Kancelár, alebo tajomník kancelárie so všetkými členmi kancelárie povinne skúmali okolnosti právneho počinu, o ktorom mala byť vyhotovená listina. Údaje, ktoré zistili referovali panovníkovi alebo jeho tajnej rade. Kancelár sa smel ako osoba, ktorá poznala uhorské pomery vyjadriť k zistenej veci a navrhnúť riešenie. Samozrejme aj toto súviselo s tým aké mala kancelária vzťahy s panovníkom a k dvorským úradom. Tak ako sa vyvíjala uhorská expedícia tak sa vyvíjali aj tieto vzťahy.³²

³¹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 238-240.

³² LEHOTSKÁ, ref. 2, s 240-242.

9.4 Písomnosti vydávané uhorskou expedíciou

Základne skupiny tvoria dva druhy písomností:

Kráľovské listiny – chránia záujmy vládnucej triedy – feudálov. Upevňujú a zlepšujú ich postavenie a tiež obhajujú záujmy mešťanov a miest.

Listiny vydávané pre feudálov:

Najpočetnejšie listiny, ktoré boli vydané feudálom sú povýšenia na šľachticov a udelenie vyšších stupňov šľachtictva. Menej početné sú armálesy, ktorými boli udelené, či polepšené rodové, župné a mestské znaky. Donácie, ktorými sú často darované majetky predtým odňaté neverným feudálom. Posledným druhom sú listiny, ktoré riešia majetkovoprávne záležitosti, alebo listiny zaoberajúce sa súdnymi záležitosťami, napr. omilostenia.³³

Listiny vydávané pre mestá a ich obyvateľov:

Mestám boli udelené rôzne privilégia: povýšenie osád alebo poddanských miest na slobodné, výsady, ktoré mali hospodársky charakter (trhové, mýtné tridsiatkové privilégia, právo skladu, povolenie voľného prevozu riekou, povolenie na vývoz či dovoz potravín, látok a iného tovaru, daňové úľavy)³⁴. Mestám boli udelené aj súdne privilégia, ktoré umožňovali rozšírenie právomocí mestského súdu, či právo meča pre mestá. Od panovníka boli udelené mestským korporáciám – cechom cechové artikuly. Župám boli udeľované najčastejšie armálesy, ktoré župe udeľovali erb.

Prijímateľom bez rozdielu stavu, ale súčasne príslušníkom vládnucej triedy sa vydávajú ochranné listiny, sprievodné listiny, odporúčajúce listiny, oznamujúce nastúpenie hodnostára do funkcie, zvolenie za kráľa, oznámenie termínu snemu atď.

³³ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 243-

³⁴ Pozri DVOŘÁK, Pavol . a kol. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005. s. 239.

Zriedkavé sú svedectvá o výpovedi vydané ako patent. Osobitné charakterom sú listiny protikráľov, vyžadujúce vernosť poddaných.³⁵

Kráľovské mandáty – upravujú rozličné záležitosti verejného a súkromného života. Odzrkadľujú zložitý vývoj uhorskej feudálnej spoločnosti. Regulujú činnosť úradov a ostatných inštitúcií. Upravujú majetkové záležitosti svetských a cirkevných korporácií, feudálov i mešťanov. V stave vojen si panovník prostredníctvom mandátov žiada finančnú podporu – vojenskú taxu, potraviny, ubytovanie pre vojsko, taktiež žiada vojakov. Mandátmi sa zabezpečuje rešpektovanie privilégii a vykonávanie nariadení dekrétov a zákonov. Sú nimi potláčané prejavy nespokojnosti poddaných. Mandát je produktom feudálnej spoločnosti. *Vo forme v akej ho vytvoril stredovek ho poznajú až do roku 1848.*³⁶

9.5 Vonkajšie a vnútorné znaky kráľovských listín

Slávnostné privilégia sú vyhotovované vždy na pergamene, často v knižnej forme s privesenou pečaťou v drevenej alebo ozdobnej kovovej kapsli. Zriedkavejšie sú niektoré donácie na papieri vyhotovené vo forme dvojlistu.

Vnútorné znaky sú tiež okázalejšie. Text listín začína veľkým mnoho rás viacriadkovým titulom, ktorý je často napísaný zlatým písmom. Skladbou pripomínajú stredoveké slávnostné privilégia. V kontexte sú zachované všetky formulky vytvorené v praxi počas 13. a 14. storočia.³⁷

V datovacej formulke je prvým údajom miesto vydania, určenie dňa a mesiaca, údaj kalendárneho roku a rok panovania. Na konci eschatokolu sú vymenovaní hodnostári, niekedy veľmi podrobne.

³⁵ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 243.

³⁶ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 246-247.

³⁷ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 244-245.

Reč listín je prevažne latinská a nemecká. Vyskytuje sa aj česká a slovenská a to najmä v listinách určených západoslovenským a neskoršie aj iným mestám z územia Slovenska. Niektoré písomnosti, ako cechové artikuly sú často napísané v dvoch rečiach. Úvodná a záverečná časť je latinská, potvrdené artikuly sú nemecké, české alebo maďarské. Vedľa privilégií sa vyskytuje aj patentná forma pri ostatných listinách, keď sú listiny spečatené pritlačenou pečaťou a clonou.

Zatvorená forma sa používala napríklad pri pozívaní na snem. Pozvanie vydáva panovník s uhorskou radou, uvedenou sumárne v titule. Podiel členov, ktorí sa podieľali na zlistinení sa prejavil v pripojení prsteňových pečatí na uzavretej listine. Vo formách listín sú dosť časte rozdiely, ktoré súvisia s rozličnými miestami vydania.

Z kancelárskych poznámok je častá *comissio* vpravo nad textom. Často je v pravo pod textom uvedená poznámka „*ad mandatum domini regis proprium*“ s podpisom kancelára. Kancelárske poznámky sú vždy v latinčine aj na listinách písaných nemecky alebo inou rečou.

Panovník sa podpisuje na listiny vlastnoručne. Okrem jeho podpisov sú na listinách uvedené aj podpisy kancelára a tajomníkov. Niekedy sa podpisuje aj registrátor s poznámkou o zaregistrovaní listiny. V niektorých listinách najmä privilégiách je uvedený na spodnom okraji *regist*. Vyskytuje sa tam, kde je uvedený podpis registrátora. Od uvedených zvykov uhorskej kancelárskej praxe sa nelíšia ani listiny ktoré vydávali protikráli. Len funkciu kancelára tu zastáva sedmohradský predstavený kancelárie.

Kráľovská listina zastávala vo feudálnom Uhorsku významné miesto a dnes je cenným svedectvom o uhorskom a slovenskom vývoji.

Kráľovské mandáty – pre ich charakter často využívané habsburskými panovníkmi a protikráľmi. Habsburgovci využívali stredný a malý titul. Pri strednom titule niekedy chýba titul uhorského kráľa, hoci je mandát určený uhorskému prijímateľovi. Z toho vyplýva, že mandát vyhotovila iná expedícia kráľovskej kancelárie nie uhorská.³⁸

³⁸ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 246-247.

U protikráľov bol využívaný kráľovský titul zriedka.

Napríklad Štefan Bocskay sa tituluje len ako knieža Uhorska a Sedmohradska (Stephanus, Hungariae et Transsylvaniae princeps).

Dispozičné sloveso u habsburgovcov je vždy mandamus.

Protikráľi používajú však sloveso mandare len v závažných prípadoch (pri ukladaní taxy) V ostatných prípadoch je použité synonymum iniungimus, comittimus, hortamur.

Za vlastnou dispozičiou nasleduje penitencia. Každý mandát v tomto období je podpísaný panovníkom – protikráľom, alebo Habsburgom vľavo pod textom.

Na ľavej strane pod textom mandátu je kancelárska poznámka. Pod ňou sú podpisy kancelára poprípade vicekancelára a tajomníka. Tieto podpisy sú aj na mandátoch protikráľov.

To značí, že aj kancelária protikráľov bola vyvinutá, prípadne prebrala zvyklosti uhorskej kancelárie.

Mandáty napísané v nemčine, najmä v 16. storočí podšiel panovník a okrem neho aj traja Nemci. V 17. storočí po upevnení postavenia uhorskej kancelárie podpisujú sa na mandátoch určených pre Uhorsko len tajomníci uhorskej kancelárie.

Adresa je vždy uvedená na dorze.³⁹

Koncom 16. a začiatkom 17. storočia vydávajú v tých istých veciach najmä však vojenských a v takých istých formách, aké majú mandáty uhorských kráľov, pre Uhorsko mandáty ako jeho gubernátori rakúske arcikniežatá. O rozsiahlosti ich právomocí svedčí fakt, že vydávali aj listiny. Boli to splnomocnenia, odpustenia ták a iné. Týmto sa líšia arcikniežatá – miestodržiteľia od ostatných uhorských miestodržiteľov. Ich písomnosti boli vyhotovované v kráľovskej kancelárii, a preto sú rovnocenné s kráľovskými písomnosťami. Tieto písomnosti sú podpísané oboma kniežatami. V listine sa nachádza aj kancelárska poznámka vpravo pod textom. Za kanceláriu podpisujú tieto písomnosti tí istí úradníci, ktorí podpisujú aj súčasné kráľovské mandáty, čiže najvyšší kancelár a kancelár, len zriedka je to iné meno.

³⁹ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 247-248.

V marci 1848 prestáva pôsobiť uhorská kráľovská kancelária. Na základe októbrového diplomu bola v roku 1861 obnovená, no pôsobila len do roku 1867, kedy definitívne ustúpila novej organizácii štátnej správy.⁴⁰

10. Turecké úrady

Bitka pri Moháči umožnila Turkom vstup do Uhorska. V roku 1530 obsadili Budín, 1543 Parkan – Štúrovo, Rimavskú Sobotu a postupne zaberali ďalšie územia nielen Maďarska, ale aj južného Slovenska. Na tomto území zriadili aj svoje úrady.

Administratívne úrady boli nazývané vilájety a sandžaky, menšie elájety. Na zabranom území Uhorska boli zriadené vilájety – budínsky, temešvársky a jágersky. Južné kraje okupované Turkami patrili k fiľakovskému sandžaku.

Činnosťou tureckých úradníkov vzniklo mnoho písomností. Medzi písomnosťami úradov patria rôzne rozkazy a nariadenia, rozsudky, potvrdenia, ochranné listiny pre obchodníkov. Tieto listiny sa vo veľkej miere zachovali najmä z Rimavskej Soboty, Komjatíc a Šurian.

Listiny začínajú invokáciou. Vyjadruje ju slovo On – Alah.

Nasleduje intitulácia, meno s formulkou prosiacou o milosť božiu.

Ďalej nasleduje adresa, ktorá býva veľmi ozdobná. Ak je list adresovaný priateľovi, v adrese je vyjadrená jeho múdrosť a cnosť, no ak je adresovaný list nepriateľovi v adrese sú napísané vyhrážky a sľúbená pomsta.

Narácia a dispozícia sú uvedené konkrétne a jasne. Dátum je uvedený podľa tureckého kalendára. Listina je ukončená pašovým podpisom, a overením správnosti.⁴¹

Listiny sú písané ťažko čitateľnými typmi tureckého písma.

⁴⁰ LEHOTSKÁ, ref. 2, s 248-250.

⁴¹ ŠEBÁNEK, ref.6, s. 361-363.

10.1 Listiny z Rimavskej Soboty

Rimavská Sobota a jej pevnosť boli dobyté v roku 1553. Do pevnosti Sobotka bola dosadená turecká posádka. V roku 1554 Turci dobyli Fiľakovo a pripojili Rimavskú Sobotu a jej okolie k tureckému sandžaku. Z tejto okupácie neostali v Rimavskej Sobote žiadne listiny.

Turci však 13. 10. 1596 dobyli jágerskú pevnosť a celé okolie aj s Rimavskou Sobotou sa opäť dostali pod ich panstvo. Kedy sa to presne stalo nie je známe.

Najstaršia turecká listina je však datovaná po 1. januári 1600. Z jej obsahu je známe, že Turci prevzali naturálne dane a inkasovali peňažné dane od rimavskosobotských obyvateľov na rok 1599.

Druhá okupácia Rimavskej Soboty trvala od 22. - 31. júla 1686.

Z tejto doby sa zachovalo len 255 listín, ktoré sa vzťahovali obsahom na zákonité dane a poplatky mesta.⁴²

11. Hodnoverné miesta

Prudký rozvoj feudálnych vzťahov v 13. storočí zapríčinil zvýšenú produkciu listín, ktoré riešili verejnoprávne a trestné, ale aj súkromné záležitosti. S nárastom dôvery v listinu priamo úmerne rástla aj produkcia listín. Tým samozrejme rástli požiadavky na hodnovernosť týchto listín. Prvý krát sa s inštitúciou hodnoverných miest môžeme stretnúť v dekrete kráľa Ondreja II. z roku 1231.⁴³

⁴² BLAŠKOVIČ, Jozef. K dejinám tureckej okupácie na Slovensku. In Historické štúdie, 1963, ročník 8, s. 97 – 98

⁴³ LÁSZLÓOVÁ, Henrieta. Hodnoverné miesta na Slovensku. Dostupné na internete: <http://www.notar.sk/Ars/4-1999> (15.12.2009)

Od začiatku 13. storočia začala budinská, ostrihomská a jágerská kapitula vykonávať určité súdne úkony a vydávať hodnoverné svedectvá.

Od 13. storočia na Slovensku vykonávali činnosť hodnoverných miest Nitrianska, Bratislavská a Spišská kapitula. Jasovský, Turčiansky a Šahanský konvent. Inštitúcia hodnoverných miest sa ujala a rozšírila v Uhorsku tak veľmi, že nielen kapituly a konventy, ale aj menšie kláštory poskytovali verejnosti svoje služby.

Pre Slovensko vydávali listiny aj niektoré hodnoverné miesta v Maďarsku.

V novoveku sa však celý systém hodnoverných miest začal narušovať. Bolo to hlavne pre zlé podmienky. Turecké vojny postupne znemožnili činnosť hodnoverných miest v južných a vyššie položených oblastiach Maďarska.

Spôsobili aj sťahovanie hodnoverných miest alebo ich archívov. Ostrihomská kapitula aj s hodnoverným miestom je presťahovaná do Trnavy, neskôr sa tam presťahovala aj jágerská kapitula. Ďalšou príčinou bolo aj zhoršené postavenie cirkvi.

Najstálejšia činnosť hodnoverných miest bola pri kapitulách ktoré aj naďalej zostávali v rukách svetských kňazov a nepodliehali zmenám tak veľmi ako konventy rádov.

Od roku 1530 zaniklo hodnoverné miesto v Šahách. V roku 1542 prestáva pôsobiť konvent sv. Benedikta nad Hronom vo svojom sídle. Správu jeho sídla prebrala od roku 1544 ostrihomská kapitula. Aj naďalej vydáva listiny v mene hronskobeňadického konventu.

Zmeny sa týkali aj Jasovského, Leleského a Turčianskeho konventu.

Po komplikovanom vývoji postupne tieto konventy zanikli. Zo zánikom feudalizmu stratilo ich pôsobenie účinnosť a v roku 1874 zákonným článkom 35 toho roku boli zriadené inštitúcie verejných notárov čím sa definitívne končí činnosť hodnoverných miest.

11.1 Činnosť hodnoverných miest

Hodnoverné miesta ako som vyššie spomenula boli v Uhorsku zriadené pri kapitulách a konventoch. Bola im do vlastníctva kráľom zverená pečať a udelená právomoc vydávať písomné svedectvá o výpovediach, rozhodnutiach a dohodách stránok. Na žiadosť stránky vydávali transumpt, uschovávali v archívoch druhé exempláre svojich listín a taktiež uschovávali aj listiny vydané inými osobami.

Od 13. storočia sa pre hodnoverné miesta ustálili základné typy písomností.

Sú to: privilégia s privesenou pečaťou, patenty – otvorené listy s pritlačenou pečaťou a zatvorené listy s uzavieracou pečaťou.

Ako písaciu látku používali pergamen. Od 14. storočia začali používať papier, ktorý sa neskoršie používal pri reláciách.

Od začiatku novoveku sa v zápisoch o výpovediach svedkov a pri prisahách objavujú aj národné reči, nielen latinčina, ktorá bola uplatňovaná v stredoveku.

V nasledujúcich storočiach sa slovenčina prípadne maďarčina objavuje v listinách častejšie, no len pri citovaní výpovedí v kontexte listiny. Formulky úvodného a záverečného protokolu sú naďalej latinské.

Najvýraznejším znakom hodnoverných miest je pečať. Významnejšie hodnoverné miesta používali väčšiu a menšiu pečať. Väčšina kapitúl a konventov mala však len jednu pečať. Tieto pečate boli okrúhleho tvaru, ako všetky svetské pečate. Pečatný obraz predstavoval patróna kapitulského kostola alebo kláštora.

Listiny vydané vo forme privilégií boli označované chirografom. Väčšina privilégií bola vyhotovená vo dvoch rovnakých exemplároch, napísaných pôvodne na jednom dlhšom pergamene, ktorý sa patrične upravil. Chyrograf postupom storočí strácal svoju obľúbenosť a bol nahradený protokolmi, ktoré sa zaviedli v polovici 16. storočia. Možno ich sledovať až do zániku jednotlivých konventov, alebo celej tejto inštitúcie. Do protokolov sa zapisovali všetky vydané listiny, fasie a relácie, no taktiež aj všetky prijaté písomnosti.

Každý zápis v protokole je uvedený stručným označením druhu listiny s menami stránok. Koncepty listín sa do protokolov zapisovali v plnom znení.

Postupný vývin v 17. storočí. spôsobil, že aj ďalšie druhy listín sa zapisovali len v regestoch.

Vedenie protokolu patrilo k najdôležitejším prácam v kancelárii. Preto tento protokol viedol notár. Zodpovednosť za protokol niesol lektor. Protokolom sa pripisoval veľký význam a to najmä preto, lebo reprezentovali trvalo činnosť kapituly.

V stredoveku bola znakom hodnoverných miest pečať. V novoveku to bol spolu s pečaťou aj protokol.

Hodnoverné miesta predstavujú z historického hľadiska od začiatku do konca svojej činnosti zaujímavú a dôležitú kapitolu v diplomatickom vývoji Uhorska.

Záver

V tomto storočí, storočí plnom techniky, sa dá všetko riešiť cez internet. Ak treba poslať nejakú dôležitú správu nič nie je ľahšie. Stačí si sadnúť, napísať e-mail, stlačiť kláves a za pár chvíľ je správa doručená. Iste je to výhoda, ktorá šetrí čas, ľudí, a peniaze. Otázne je však to, či je to stále len na ošoh. V tejto dobe sa všetko ľahko zneužije, sfalšuje a použije na rôzne aj nesprávne účely. Nevýhoda takýchto správ je tá, že sú neosobné a nenesú ani jeden osobný znak autora listu. Ľudia už zabudli na dobu, kedy to bolo iné. Dnes sa deti v múzeách divia nad listinami, ktoré ležia vo vitrínach chránené sklom.

Dospelí obdivujú, zdobené litery, štýl písma, pečať ktorá je súčasť listiny.

Aj v 21. storočí nás ešte dokáže niečo prekvapiť. Ani stáročia týmto listinám neubrali na ich kráse. Aj teraz vzbudzujú vážnosť a hoci sú písané ťažko čitateľným písmom, každý vie, že určite sa týkali nejakej dôležitej veci.

Na chvíľu na nás dýchne minulosť, ukáže nám len časť svojej krásy a znova sa všetci vrátíme do reality. Do víru každodenného. Myslím, si že by sme mali pokračovať a skúmať veci, ktoré nás oslovia. Nenechať ich len tak ležať pod sklom.

V mojej práci som sa snažila spracovať tému: Doručovanie listín v Uhorsku od 1526 do 1608.

Považovala som za nutné načrtnúť aj postupný vývoj listiny od jej prvopočiatkov, pre lepšie utvorenie celkového obrazu.

K spracovaniu témy som využila dostupnú literatúru. Vo všetkých monografiách, článkoch a štúdiách je konkrétne listina v rozpätí rokov od 1526 do 1608 spomenutá len stručne. Témy sa väčšinou zaoberajú počiatkom zlistiňovania, alebo vývojom od roku 1848. Dejiny rokov 1526 – 1608 sú plné vojenských konfliktov, kedy sa diplomatika dostáva do úzadia. Zažíva úpadok.

Všetky monografie, články a štúdie zaoberajúce sa vývojom listín sú staršieho dáta a nie je ich veľmi veľa. Dokonca niektoré nie sú dostupné ani v knižniciach. Hoci v štúdiách sú spomenuté a uvedené ako východiskové.

Ďalším problémom je to, že tejto problematike sa venujú hlavne maďarskí historici. Tieto publikácie však nie sú preložené do slovenčiny. Z dôvodu jazykovej prekážky som nimi nemohla podprieť svoje zistenia. Keďže listinám z tohto obdobia je venovaná menšia pozornosť, nie sú spracované a rozobrané tak ako listiny povedzme od roku 1848, zháňanie literatúry k spracovaniu ma stalo veľmi veľa úsilia. Zvolila som si tému, ktorá je náročná na literatúru, pramene a čas. Spracovala som ju ako som najlepšie vedela. Je to však len začiatok. Táto problematika si vyžaduje mnoho času stráveného v archívoch a podrobné skúmanie archívnych fondov. Tejto téme sa chcem v budúcnosti aj naďalej venovať a rozšíriť ju o bádateľský výskum v archívoch. Pre krátkosť času to tento krát nebolo možné.

Použitá literatúra

- BIDOVSKÝ, Eugen. Orgány stredovekého súdnictva v Uhorsku 1000 – 1526. In Slovenská archivistika. 1976, roč. 11, č. 2, s. 151-176
- BLAŠKOVIČ, Jozef. K dejinám tureckej okupácie na Slovensku. In Historické štúdie. 1963, ročník 8, s. 95 – 116.
- DVOŘÁK, Pavol . a kol. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2004. 319 s. ISBN 80-88878-90X
- DVOŘÁK, Pavol . a kol. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005. 311 s.
- HORVÁTH, Pavol. Listy poddaných z rokov 1538 -1848. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1955. 369 s.
- LEHOTSKÁ, Darina. Príručka diplomatiky. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1972. 340 s.
- MELNÍKOVÁ, Marta. Správa poddaných obcí a jej písomností v období neskorého feudalizmu. In Slovenská archivistika. 1987, roč. 22, č. 1, s. 59-81.
- RÁKOŠ, Elo. Z dejín správy úradných písomností v rokoch 1526-1918. In Slovenská archivistika. ISSN 49606, 1993, roč. 28, č.2, s. 11-28.
- SEDLÁK, František. Klasifikácia písomností patrimoniálnej správy. In Slovenská archivistika. 1982, roč. 17, č. 2, s. 38-63.
- SEGEŠ, Vladimír. a kol. Kniha kráľov. Bratislava: Mladé letá, 2006. 293 s. ISBN 80-10-01091-X
- ŠEBÁNEK, Ján et al.. Československá diplomatika I. Praha: Štátne pedagogické nakladateľstvo, 1965. 383 s.

VARGA, Alexander. Vývoj správy pošty, telegrafu a telefónu na území Slovenska od polovice 16. storočia do roku 1918. In Slovenská archivistika. 1983, roč. 18, č. 2, s. 66-91.

VARSÍK, Branislav. Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1956, 440 s.

ŽIVČÁK, František. Kancelária Levoče v druhej polovici 16. storočia. In Slovenská archivistika. 1976, roč. 11, č. 2, s. 127-150

Internetové zdroje:

<http://www.fedu.uniba.sk/index.php?id=3943> (14.5.2010)

LÁSZLÓOVÁ, Henrieta. Hodnoverné miesta na Slovensku. Dostupné na internete: <http://www.notar.sk/Ars/4-1999> (15.12.2009)